

9. Шамрай с. В. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика) / с. Шамрай. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 170 с.
10. Лихтенштедт И.Р. О причинах большой смертности дітей на первом году жизни и мерахъ къ ея отвращенію / И.Р. Лихтенштедт. – Санктпетербургъ: Типографія И. Глазунова и К°, 1840. – 149 с.
11. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / С. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiGSp. J., 2009. – 521 s.
12. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765-1769 рр.) / І. Сердюк // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2010. – Випуск 9. – с. 56-64.
13. ЦДІАК України ф. 57, оп.1, спр. 184. 95 арк.
14. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / В. Дмитренко. – Полтава, 2010. – 190 с.
15. ЦДІАК України ф. 57, оп.1, спр. 520, 344 арк.
16. Там само, спр. 153, 262 арк.
17. Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / О. Романова. – Київ, 2009. – 368 с.
18. Потапова В. А. Отношение религии к женщине / В. А. Потапова. – Ставропольское книжное издательство, 1954. – 28 с.

* * *

УДК 364-3-787.26:37(477.53)»185»

Т. Тронько

БЛАГОДІЙНИЦТВО В ОСВІТІ ПОЛТАВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті визначаються головні напрями благодійної діяльності в галузі освіти Полтавщини у другій половині ХІХ століття. Розглядаються заходи доброчинців по створенню нових навчальних закладів та фінансуванню існуючих. Розкриваються способи допомоги вихованцям у формі надання їм стипендій, висвітлюється діяльність товариств допомоги нужденним учням. Водночас

ззначається роль земств, як органів місцевого самоврядування, до яких зверталися з питаннями сприяння розвитку освіти.

Ключові слова: *благодійництво, доброчинність, навчальні заклади, стипендії, товариства допомоги нужденним учням, земства.*

Традиції благодійності міцно увійшли в наше життя, а в нинішніх умовах неоголошеної російсько-української війни набувають ще більшого значення. Доброчинну діяльність українців варто розглядати не лише як реакцію на скрутні соціально-економічні обставини, але й як вияв активної громадянської позиції, свідчення морального здоров'я суспільства, здатного співчувати й допомагати.

Свою турботою благодійники охоплюють різні сфери суспільного життя. Не останнє місце серед проблем, до яких вони звертаються, посідає освітня галузь. Практика освітньої благодійності має багатолітню історію як в Україні загалом, так і на Полтавщині зокрема, що закономірно викликає інтерес до її вивчення. На сьогодні маємо роботи, в яких розкриваються загальні питання доброчинності та окремі її напрями. До вивчення проблем благодійності в освіті зверталися дослідники І. Добрянський, В. Постолатій, Г. Субтельна, Т. Сухенко, А. Нарядько, О. Ільченко. На сторінках їхніх робіт зустрічаємо відомості про приватну та громадську ініціативу у створенні й розвитку навчальних закладів різних регіонів України. Окремі факти наводяться й про розвиток шкільництва на Полтавщині. Метою даної статті є визначення головних напрямів благодійної діяльності в галузі освіти Полтавщини у другій половині XIX століття.

Станом на середину XIX століття початковою та середньою освітою була охоплена переважно чоловіча частина населення Полтавської губернії. Найвідомішими навчальними закладами для хлопців були Полтавська перша чоловіча гімназія та Полтавський кадетський корпус. Як правило, їх заснуванням та подальшим розвитком опікувалися державні структури. Для жінок освіта була менш доступна, не в останню чергу і через відсутність достатньої кількості шкіл. Наприклад, середню освіту полтавки могли здобути у Полтавському інституті шляхетних дівчат, який призначався для дворянок і мав закритий характер виховання. Тому в другій половині XIX століття головна увага громадськості зосередилася на фундації жіночих навчальних закладів, як засобі поширення освіти серед жіноцтва.

«Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти» (від 10 травня 1860 року) передбачало заснування закладів за умови

забезпечення їх існування за рахунок громадських і приватних пожертвувань. Розуміння суспільного значення жіночої освіти спонукало полтавську громадськість долучитися до цієї справи. Наслідком їх діяльності стало відкриття у 1860 році Полтавського Маріїнського жіночого училища.

Серед місцевих джерел сприяння відкриттю училищ чиновники освітнього міністерства називали так званий «домашній спосіб», коли вчителі гімназій і училищ, заохочувані начальством, погоджувалися викладати в жіночих училищах задарма або за малу плату. У м. Полтава у 1857 році з такою ініціативою виступили місцеві освітяни – викладачі чоловічої гімназії, кадетського корпусу, повітового училища (зокрема, старший викладач історії Полтавської чоловічої гімназії Олександр Стронін, відомий як ініціатор відкриття недільних шкіл на Полтавщині). Спочатку вчителі вважали, що у зв'язку з очікуваними змінами в становищі кріпосних, необхідно підготувати селянських дітей до майбутнього вільного життя через влаштування для них безкоштовних шкіл. Але з часом ця ідея трансформувалася в задум відкрити у Полтаві жіночу гімназію [10, с. 58-59; 2, с. 101].

Дворяни відмовилися надавати первісну фінансову допомогу для влаштування жіночої гімназії [7, с. 30]. Купецька громада вирішила надавати щорічно по 500 крб., хоч і в її середовищі були думки на зразок: «нам гімназія не потрібна, бо користі з неї нам не буде» [2, с. 102]. Завдяки проведеним ініціативною групою заходам – видання літератури, організація спектаклів, концертів, лотереї, читання публічних лекцій з різних питань та збір коштів за підпискою [10, с. 60; 2, с. 115; 17, с. 83] – було зібрано 1 тис. крб. [6, с. 31]. Упродовж першого повного курсу навчання у проєктованому закладі педагоги погодилися працювати безоплатно. Ця благодійна акція тривала до 1866 року, після чого, за розпорядженням попечителя Київського навчального округу, була припинена. Економія коштів за ці шість років склала 22 тис. крб. [19, арк. 258 (брошура, с. 4)]. Як бачимо, своїм народженням Полтавське жіноче училище значною мірою має завдячувати самовідданій праці його викладачів.

Про роль приватної ініціативи у заснуванні Полтавського жіночого училища свідчить його бюджет за 1860 – 1861 навчальний рік. Лише на 20,66% він складався з плати за навчання, а близько 79% коштів було зібрано шляхом проведення різних благодійних акцій [10, с. 63-65; 16, с. 83, підрах. автора]

Завдяки благодійності місцевої громадськості було започатковано жіноче училище й у м. Кременчук. Першопочатково кошти для відкриття училища мав надати відкритий у 1862 році у місті громадський банк.

Відповідно до приговору Кременчуцької і Крюківської купецької і міщанської громад від 24 квітня 1863 року 30% очікуваних прибутків фінансової установи передбачалося спрямувати на заснування жіночого училища та інші благодійні заклади, а 5% передати в розпорядження новоутвореного Товариства допомоги бідним. Саме останнє у серпні 1865 року ухвалило рішення, по-перше, порушити клопотання перед органами влади про відкриття на благодійні кошти (1800 крб.) жіночого училища 2-го розряду; по-друге, звернутися в міську думу з пропозицією скласти громадський приговор щодо майбутнього забезпечення закладу.

Ініціатива Товариства знайшла повну підтримку з боку учасників зборів представників усіх станів Кременчука, які відбулися в міській думі 10 серпня 1865 року. Восени 1865 року комітет займався підготовкою для нового навчального закладу навчальних посібників, пошуками приміщення, оскільки вже з 1 березня 1866 року мали розпочатися заняття [18, арк. 1-25, 24].

Не відставало від світської громадськості й духовенство. Питання про заснування закладу для освіти та виховання доньок полтавського духовенства порушувалося з початку 1850-х років. Його фінансування пропонувалося вирішити, наприклад, через пожертви, щорічні відрахування від окладів священнослужителів. Зокрема, протоієрей І. Мазанов пропонував для створення початкового капіталу училища перерахувати одноразово 10%, а потім встановити щорічний внесок у розмірі 4% із річних прибутків церковних установ [1, с. 6-7].

З початком 1860-х років до фундації училища долучився новий полтавський преосвященний Іоанн, який через «Полтавские епархиальные ведомости» закликав збирати кошти на училище для дівчат духовного звання. Кореспонденти пропонували кожному, хто отримував священницький сан, робити певні відрахування на користь майбутнього закладу [15, с. 229-231]. Наприклад, причт сільських церков зобов'язався щорічно жертвувати 2-3% свого жалування. Лохвицьке міське духовенство заснувало дві стипендії для священницьких доньок. Були й одноособові внески як готівкою, так і цінними паперами. Всі вони надходили до місцевого епархіального опікунства про бідних духовного звання, яке, зібравши достатню суму коштів, восени 1866 року придбало для училища приміщення (за 9,5 тис. крб.). Згодом на його облаштування було витрачено ще 43 тис. крб. [1, с. 29-30]. Спільні зусилля місцевого духовенства дозволили восени 1868 року розпочати навчання у Полтавському епархіальному жіночому училищі. На подальше утримання закладу від духовенства і церков щорічно мало надходити понад 15 тис. крб. [3, с. 638-639].

З часу заснування земств освітні заклади отримали ще одного добродійника. «Положення про губернські і повітові земські установи» зобов'язувало нові органи місцевого самоврядування «завідувати земськими благодійними установами», опікуватися народною освітою. За даними, які наводить дослідниця с. Кікто, кількість земських шкіл у Полтавській губернії з 1871 року по 1887 рік зросла в 13 разів і в 1895 році їх налічувалося 736, де навчалось 60970 учнів [6, с. 141]. Перш за все сфера інтересів земств охоплювала початкову освіту, але вони не обходили увагою й інші навчальні заклади. Завдяки їхнім зусиллям у 1873 р. на Полтавщині була відкрита Переяславська жіноча прогімназія [12, с. 817], у 1882 р. – Прилуцька жіноча гімназія [21, арк. 1]. У 1896 році на кошти Полтавського губернського земства, Миргородського повітового земства та пожертви, зібрані для створення школи за всеросійською підпискою, у м. Миргороді дозволили відкрити художньо-промислову школу імені М. В. Гоголя [6, с. 142].

Проте, мало було заснувати навчальний заклад. Потрібно було ще й забезпечити його подальше існування. З цією метою при міністерських жіночих училищах створювалися опікунські ради («для сприяння розвитку училища з боку громадськості»). Вони складалася з п'яти штатних та двох виборних членів. До штатних належали посадові особи училища, місцевої освітянської та адміністративної влади, а до виборних – представники станів, зусиллями яких училище створювалося й утримувалося (по одному від місцевого дворянства або чиновництва та від купецтва).

«Сприяння розвитку училища» проявлялося у багатьох аспектах. Найперше для навчального закладу необхідно було знайти приміщення. Отже, опікунська рада або окремі благодійники допомагали з його орендою, придбанням або побудовою. Надалі вони забезпечували його утримання – опалення, освітлення. Для фінансової стабільності училищ при них накопичувалися свої капітали, відсотки з яких могли направлятися на прибавки до жалування вчителів, безкоштовне утримання вихованців. Не обходили увагою опікуни й методичне забезпечення навчального процесу. Для його вдосконалення створювалися нові навчальні кабінети, які оснащувалися необхідними приладами, наочними посібниками, поповнювалися фундаментальні й учнівські бібліотеки. Крім того купувалися матеріали для рукоділля, канцелярське приладдя тощо.

Доволі часто опікунські ради за допомогою зверталися до земств. Так, наприкінці 1860-х років опікунська рада Полтавського жіночого Маріїнського училища просила Полтавське губернське земство призначити закладу щорічну допомогу в 2000 крб. Кошти планувалося

спрямувати на відкриття педагогічних курсів при училищі. Позитивній відповіді губернської земської управи сприяло розуміння того, що жіноча освіта є «найкращим провідником освіченості у суспільстві», а педагогічні курси, готуючи домашніх наставниць, найповніше відповідають загальноземським просвітницьким завданням. Надання щорічної субсидії обумовлювалося правом щорічного зарахування в училище 15 безоплатних вихованок (кількість безоплатних вакансій у ході взаємних узгоджень була скорочена до 4-х) та введенням до складу опікунської ради представника губернської земської управи [14, с. 1122 – 1124].

Подібні звернення на адресу Полтавського губернського земства надходили й від опікунських рад зінківського, золотоніського, кобеляцького, кременчуцького, лубенського, переяславського, прилуцького, роменського жіночих закладів. Кошти просили на відкриття додаткових класів, на перетворення прогімназій у гімназії, на ремонт приміщень, на їхнє розширення тощо. Виділені суми (одноразово або щорічно) коливалися від 200 до 3000 крб. [14, с. 1122 – 1130].

За даними дослідниці І. Петренко, Полтавські губернські земські збори, починаючи з 1891 року, щорічно виділяли кошти на утримання жіночих церковнопарафіяльних шкіл. Так, у 1899 році Гадяцьке повітове земство направило 100 крб. на Преображенську, 50 крб. на Тимофіївську та 50 крб. на Погарщинську церковнопарафіяльні школи [11, с. 39].

Проте, добродіяння діяльність пересічних громадян і надалі залишалася одним із джерел фінансування освітніх закладів. Наприклад, із клопотанням про дозвіл прочитати публічні лекції для збору коштів на користь жіночих закладів Полтавщини до канцелярії Київського навчального округу у 1865 році звернулися І. Поляков, М. Сторожевський, Маліновський, Є. Котельников – педагоги чоловічої гімназії та духовної семінарії у Полтаві, [4, с. 63-64; 5, с. 295]. А лікар Дорожинський запропонував безкоштовно надавати медичну допомогу ученицям Роменського жіночого училища другого розряду [20, арк. 10].

Окреме місце у допомозі малозабезпеченим учням займали стипендії. Сторінки «Журнала Міністерства народного просвещения» та збірники постанов і розпоряджень по освітньому відомству рясніють рішеннями про їх заснування. У документах детально з'ясовувались умови їх призначення (до уваги бралися матеріальне становище, успішність і поведінка учнів), порядок відбору кандидатів (станове походження, місце народження та проживання), а також вид допомоги (плата за навчання, придбання підручників, одягу чи одноразова допомога). Існували корпоративні стипендії, коли рішення ухвалювали, наприклад, дворянські або купецькі зібрання, та приватні, фонд яких створювався за рахунок індивідуальних пожертв готівкою або нерухомістю (відрахування

відсотків із вкладень за духовними заповідями, збиралися за підпискою або ж вносилися родичами в пам'ять когось із померлих).

Часто засновувалися іменні стипендії – за іменем або добродійця, або іншої особи, на яку вкаже засновник, інколи з нагоди певної події. Задля унормування цього процесу 28 червня 1876 року вийшла постанова «Про порядок заснування при навчальних закладах відомства міністерства народної освіти іменних стипендій» [13, стб. 1592-1604]. Наступного року – 14 грудня 1877 року уряд затвердив положення про порядок присвоєння «особливих найменувань різного роду установам благодійним і загальнокорисним» [16, с. 23]. Фактично це давало можливість добродійникам увічнити своє ім'я, назвавши ним засновані стипендію, а то й цілий заклад. Численні приклади таких стипендій наводить полтавський дослідник А. Нарасько. Наприклад, у 1879 році полтавське губернське дворянське зібрання заснувало 15 стипендій у чоловічих навчальних закладах, по 250 крб. Кожна, на честь 25-річного царювання Олександра II. Фонд їх утворювався шляхом встановлення загального збору (від 0,25 коп. до 3,5 коп.) з десятини землі, яка була у власності дворянина, або шляхом приватної підписки серед дворян. У 1875 році дворяни Переяславського повіту одну зі стипендій приурочили до 100-річчя жалуваної грамоти дворянству [8, с. III].

При Полтавській жіночій гімназії існували стипендії імені міського голови О.М. Абази, дійсного статського радника М.А. Белухи-Кохановського, колезького асесора І.Д. Стефановича та інших. Така допомога мала позитивні наслідки. Зокрема, у 1885/1886 навчальному році серед 554 вихованок гімназії навчання 124 (22,4% усіх учениць) оплачувалося не батьками, а за рахунок земства, міської думи, товариства взаємодопомоги, стипендій тощо [22, арк. 85-86]. У Полтавському єпархіальному жіночому училищі впродовж 1868 – 1893 рр. виплачувалося 7 постійних і близько 60 тимчасових стипендій [1, с. 236-237].

Ще однією формою благодійної діяльності стало створення товариств допомоги нужденним учням чи ученицям. Із статутів і щорічних звітів товариств дізнаємося, що метою їх організації було матеріальне забезпечення незаможних учнів (оплата їх навчання та проживання на квартирі, придбання учбових посібників, одягу, створення умов для продовження навчання та працевлаштування, надання безплатної медичної допомоги). Кошти нагромаджувалися шляхом регулярних внесків почесних і дійсних членів товариств, одноразових пожертв грошима або книгами, влаштуванням літературних читань, концертів, а також за рахунок прибутків із капіталу товариств. Товариства створювалися або на базі одного навчального закладу, або об'єднувалися

для допомоги декільком школам міста. Так, Полтавське товариство допомоги бідним учням, яке виникло у 1881 році, опікувалося Олександрівським реальним училищем, Маріїнською жіночою гімназією, трьохкласним міським училищем, чоловічою гімназією та рядом інших закладів. Лише Полтавська чоловіча гімназія протягом 1881 – 1906 років отримала 22 тис. крб. для допомоги бідним учням [9, с. 107 – 108].

Таким чином, наведені факти засвідчують активну участь громадськості Полтавщини у справі розвитку шкільництва в регіоні, що підтверджує давні традиції благодійної діяльності полтавців. Основними напрямками благодійності в освіті були заснування нових навчальних закладів, фінансування існуючих шкіл, допомога учням шляхом створення стипендій та діяльності товариств допомоги нужденним учням чи ученицям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Двадцятипятилетие Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища). – Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1894. – 271 с.+табл.
2. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М.: Педагогика, 1978. – 160 с.
3. Извлечение из всеподданнейшего отчёта обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1868 г. // Волыньские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1870. – №19. – с. 635 – 647.
4. Извлечение из протоколов заседаний совета Императорского университета св. Владимира // Журнал МНП. – 1865. – Ч. СХХVI. – с. 61 – 107.
5. Извлечение из протоколов заседаний совета Императорского университета св. Владимира // Журнал МНП. – 1865. – Ч. СХХVII. – с. 293 – 320.
6. Кікто с. Становлення земських навчальних закладів Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / Світлана Кікто // Педагогічні науки. – 2012. – №55. – с. 140 – 145.
7. Лихачёва Е.О. Материалы для истории женского образования в России (1856 – 1880). – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. – 647 с.
8. Нарядко А.В. Станова благодійність у галузі освіти в Україні (середина XIX – початок XX століття) / А.В. Нарядко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – №1 – 2 (Додаток). – с. II – VII.
9. Нарядко А.В. Товариства допомоги учням в Україні (остання чверть XIX – початок XX століття) / А.В. Нарядко // Історична пам'ять. Науковий збірник. – 1999. №1 – 2. – с. 102 – 110.

10. Отчёт о состоянии Полтавского женского училища первого разряда за 1861 г. // Основа. – 1862. – №2. – с. 58 – 71.
11. Петренко І.М. Роль земств у розвитку церковнопарафіальної освіти в українських лівобережних губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І.М. Петренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. ХХХІХ. – с. 37 – 41.
12. Р-ий А. Открытие женской трёхклассной прогимназии в г.Переяславе 7 октября 1873 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – №24. – с. 816 – 820.
13. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 6. Царствование императора Александра II. 1874 – 1876 годы. – СПб.: Тип. Импер. АН, 1878. – 1604 стб.
14. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трёхлетия (с 1865 по 1882 г. включительно). – Вып. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. – 771 – 1686 с.
15. С.Т. Несколько слов о средствах содержания предполагаемого женского духовного училища в г.Полтаве // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1863. – №6. – с. 227 – 232.
16. Ульянова Г.Н. Законодательство о благотворительности в России (конец XVIII – начало ХХ вв.) / Галина Николаевна Ульянова // Отечественная история. – 2005. – №6. – с. 17 – 32.
17. Училища, образовавшиеся на юге в последнее время // Основа. – 1861. – №6. – с. 79 – 107.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.707., оп.31, спр.522.
19. ЦДІАК України. – Ф.707., оп.33, спр.1.
20. ЦДІАК України. – Ф.707., оп.33, спр.307.
21. ЦДІАК України. – Ф.707., оп.87, спр.6521.
22. ЦДІАК України. – Ф.707., оп.87, спр.6756.

* * *